

Ivančev, Svetomir

Третоличното местоимение в старобългарски език

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1980, vol. 29, iss. A28, pp. 91-98

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100815>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

СВЕТОМИР ИВАНЧЕВ (СОФИЯ)

ТРЕТОЛИЧНОТО МЕСТОИМЕННИЕ В СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Една от проблемите, които занимават старобългаристиката, е тази за третоличното местоимение: съществува ли то изобщо в старобългарски и ако не, кои са неговите субститути. На този въпрос са се спирали почти всички изследвачи на класическия език на славянството и в най-общи линии техните мнения могат да бъдат групирани по следния начин. Преди всичко, изследователите са единни, че при косвените падежи на местоимението И, ІА, ІЕ се касае за форми на същинско третолично местоимение, че именителните форми на това местоимение (с по-голяма или по-малка вероятност) са съществували някога самостоятелно, но, по-скоро, не с функция на третолично, а на анафорично местоимение. След като именителните форми по една или друга причина са престанали да се употребяват, на тяхно място са дошли други показателни местоимения (онъ, тъ, съ), които са имали анафорична функция. Известни са степените, през които почти всяко показателно местоимение преминава в своето развитие: деиксис (ситуационна или силна показателност), анафора (контекстова или ослабена показателност), която от своя страна бива силна и слаба. През последната степен анафоричното местоимение стига вече до функцията си на чисто третолично местоимение. Смята се, че синтетични езици като старобългарския, в който глаголното лице се сигнализира достатъчно ясно от глаголната флексия, не се нуждаят от третолично местоимение и затова се приема, че всяко показателно местоимение в позиция на подлог е в същност анафорично местоимение. Многобройната и разнообразна литература по този въпрос е приведена в изчерпателния преглед на Й. Курц, който последен се е занимавал с този въпрос и го изследва с вещина и проникновение.¹ Възгледите на Й. Курц от първата² към втората³ и третата⁴ му публикация претърпяват известна еволюция. Първоначално Курц смята в съгласие с общоприетото, че в старобългарските паметници дори при местоимението

¹ J. Kurz, *Otázka nominativu zájmena třetí osoby v slovanštině*, in: Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka, Praha, 1972, 18—32.

² *K otázce nominativu zájmena třetí osoby v jazyce staroslověnském*, Listy filologické 1940.

³ *K otázce nominativu zájmena třetí osoby v slovanštině*, Slavica Pragensia 1960, 197 и др.

⁴ J. Kurz, *Otázka nominativu zájmena třetí osoby v slovanštině*, in: Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka, Praha 1972, 18—32.

тъ не може да се говори за употребата му като третолично, въпреки случаите, в които анафоричното му значение е силно ослабено. Ето какво казва изрично той: „Общо може да се каже, че нито за тъ, нито за съ не може да се твърди, че те „заместват“ именителния падеж на него, негоу и т. н., че „употребата им е необходима“ и под.; това не може да се твърди дори и само за номинатива на тъ, макар че при него тук-там могат да се намерят случаи със значение, близко до значението на именителен падеж на третоличното местоимение. И тъкмо на тия случаи днес аз съм склонен да отдам повече значение, отколкото им отдавах през 1940 год.“⁵ „Те, разбира се, не са многобройни; на чешки език наистина някои от тях биха могли да се преведат с личното местоимение *он*. Ето защо съм склонен да допусна, че в дадените случаи ние имаме работа с автентични доказателства за отслабването на показателното (анафоричното — б. м.) значение на това местоимение по посока на значението на третолично местоимение...“⁶ „Зараждането на личното (третоличното — б. м.) значение, разбира се, все още се е подготвяло, общо взето, обаче не се е появило в паметниците... Но въпреки това в някои паметници се срещат случаи на отслабено (анафорично — б. м.) значение при местоимението тъ, та, то.“⁷ С това, струва ми се, историческата справка може да се приключи.

В досегашните изследвания на въпроса личат някои слаби места, на които бих искал да се спра: 1. Смята се, че старобългарският език като флективен и синтетичен не се е нуждаел от третолично местоимение в позиция на подлог, тъй като глаголното лице е било достатъчно ясно сигнализирано от глаголната флексия. Но във всички синтетични и до днес славянски езици се говори много определено за съществуването в тях на третолично местоимение като подлог. Кое мотивира при това положение липсата на нужда от него в старобългарски и кое обуславя необходимостта от него в днешните славянски езици, които по структура не се различават от старобългарския (не става дума за руския и източнославянските езици изобщо, където употребата на третоличното местоимение е специално мотивирана). 2. При прехода на едно показателно местоимение в третолично се сочат различни междинни степени и нюанси (отслабена анафора от първа, втора... степен), но определенията остават в кръга на субективното и често един и същ факт намира различно тълкуване у различни, а дори и у един и същ автор (каквото е случаят, впрочем, и със самият Й. Курц, който през 1940 год. е представител на едно становище, но през 1960 и през 1972 год. променя доста чувствително възгледа си). 3. И във връзка с това не се сочи никакъв сигурен критерий за липсата или наличността в едно показателно местоимение на третолична семантично-функционална характеристика. Обикновено авторите си служат със съвременното си езиково чувство и използват като доказателство в полза на едно или друго твърдение превода на днешния си роден език. Във всички случаи се правят сложни и не винаги ясни и убедителни разсъждения по въпроса.

Естествено е да се прави строго разграничение между езици от типа на днешните славянски (синтетични — като изключваме по известни съобра-

⁵ Пак там, 29.

⁶ Пак там, 30.

⁷ Пак там, 31.

жения руския) и някои съвременни европейски като френски и английски (аналитични), както и българския (аналитичен, но в известен смисъл заемащ междинно положение между останалите съвременни славянски езици и западноевропейските). Докато във френския и английския език употребата на третоличното местоимение е абсолютно задължителна и се е превърнала едва ли не в морфема (с известни много редки изключения), във всички днешни славянски езици (включително и в аналитичния български език) употребата на третоличното местоимение в позицията на подлог се смята за факултативна и се ръководи от сложни (не напълно изяснени) стилистични правила. Въпреки това между синтетичните славянски езици и аналитичния български се набелязва известна количествена разлика. Употребата на третоличното местоимение в чешкия език в позицията на подлог е около пет пъти по-рядка, отколкото в българския,⁸ от което личи, че и в това отношение българският език върви по пътя на западноевропейските аналитични езици.

⁸ В най-общи линии употребата на третоличното местоимение в чешки и български личи на приведената таблица, изработена от дипломанта Г. Петров (1970) въз основа на романа на М. Пуйманова *Хора на кръстопът* в неговия чешки оригинал и българския му превод. Можем да имаме някои резерви по отношение на точността, с която са определяни в отделни случаи трите позиции в изречението според актуалното му членение (тема, транзит, рема), както и редица други резерви, но цифрите са, общо взето, показателни.

		Оригинал					Български превод											
		on	ona	ono	oni	ony	Всичко	ten	ta	to	ti	ty	Всичко	той	тя	то	те	Всичко
Тема		17	14	5	12	5	53	29	15	20	3	2	69	347	341	40	78	806
Рема		11	7	4	2	1	25			2		2	44	46	5	7	102	
Транзит		21	20	2	6	1	50						14	22	1	6	43	
Всичко		49	41	11	20	7	128	29	15	22	3	2	71	405	409	46	91	951

Всичко употреби в чешкия текст: 199 срещу 951 в българския. Отношение 1 : 5.
 Местоимения в тема в чешкия език 122 срещу 806 в български. Отношение 1 : 7.
 Местоимения в нетематичната част (рема и транзит) в чешкия текст 77 срещу 145 в българския. Отношение 1 : 2.

В същност разликата между значението на анафоричното и значението на третоличното местоимение твърде трудно може да се определи и оттам про-излизат всички трудности при решаването на този въпрос, колкото се касае до по-старите епохи от развитието на славянските езици (но в някои случаи това важи и за съвременните). Като се изхожда от предвзетата теза, че езикът няма нужда от именителен падеж на третоличното местоимение, се приема, че в старите фази от развитието на славянските езици такова местоимение не съществува. Обратно, основавайки се на друга предвзета теза, смята се, че в днешните синтетични славянски езици третоличното местоимение в позиция на подлог съществува. Въпреки че от старославянското състояние до днес в тази област се наблюдава определено развитие, все пак трябва да кажем, че по принцип обстановката в езика е същата.

За да определим едно местоимение като анафорично или една негова употреба като анафорична, а друго като третолично или съответна негова употреба като третолична, ние не можем да изхождаме само от семантиката на местоимението, а преди всичко от функционирането му в текста. Показателните местоимения се разглеждат напоследък от модерната граматика като средства за изграждането на текста или като средства на анафората или анафоричния механизъм. Като такова средство се разглежда, разбира се, и третоличното местоимение.⁹ Никой от досегашните изследователи на въпроса за третоличното местоимение в старобългарския език не е прибягвал до помощта на актуалното членение на изречението за разрешаването на този въпрос. Ако Й. Курц, в чиято страна през десетилетията на неговата активна научно-изследователска дейност учението за актуалното членение на изречението получи такова развитие, беше прибягвал до помощта му, неговите последни изводи щяха да бъдат много по-сигурни и определени.

Известно е, че показателните и анафоричните местоимения като средства на анафоричния механизъм, с помощта на който се изгражда по-обширният от едно единствено изречение текст, заемат обикновено като подлог първо място в изречението, тоест от гледище на актуалното членение на изречението изпълняват функцията на тема.¹⁰ (За отклоненията от тази позиция за сега не е нужно да се говори. Те трябва да се разглеждат като частни, макар и не винаги така малобройни случаи.) Но ако в тази единствена позиция като подлози се срещат както едни местоимения, така и други, а и трети и четвърти, то какво може да ни ползва актуалното членение на изречението при определянето на една употреба на дадено местоимение като третолична. За да направим в рамките на местоименните подлози разграничение между анафорична (евентуално показателна или деиктична) и третолична употреба, е необходимо да направим категоризация на самите теми.

Преди това е необходимо да кажем, че от гледна точка на употребата и неупотребата на третоличното местоимение е твърде важно наред с тема и рема при актуалното членение на изречението да разграничаваме и тран-

⁹ В. Palek, *Cross-Reference. A Study from Hyper-Syntax*, Acta Universitatis Carolinae, Philologica Monographia XXI — 1968, Praha 1968; Fr. Daneš, *Functional Sentence perspective and the organisation of the text*, in: Papers on Functional Sentence Perspective. Prague 1974, с. 106—129.

зитна част или транзит, който се проявява като поле на десемантизация, деактуализация, деемоционализация, деакцентуация и енклитизъм и дори на пълна елипса, с една дума и изобщо на всякакъв вид редукции. В такъв смисъл в славянските езици, включително и в съвременния български (а и в старобългарския) употребата на третоличното местоимение е факултативна. Тя е факултативна, когато местоимението именно не е нито тема, нито рема. В рематично положение, както е известно, никоя част на изречението, никоя част на речта не може да бъде елидирана и това важи и за третоличноместоимения подлог. Но както установи П. Адамец,¹¹ не само ремата с акцентувана, темата също носи свой особен акцент и от това следва да заключим, че темата, ако се касае за истинска тема, също не може да бъде елидирана (като се абстрахираме от частни случаи, които се нуждаят от специално обяснение). Темата заедно с ремата образуват рамката на изречението, това са двата негови полюса, основните две опорни точки, между които (евентуално около които) то се изгражда. Не всяка тема обаче има един и същ характер.

Така ние се връщаме на въпроса за категоризирането на темите. Трябва да правим разлика между първа тема (и то само ако се отнася към предходната рема — в такъв случай би могла да бъде наречена насрещна — а не се съотнася с неизразен или изразен с друга дума подлог в непосредствено

¹⁰ Преобладаването на началната позиция (тематична) личи от приведената таблица за употребата на местоименията ОНЪ, ТЪ, СЪ в Зографското евангелие, изработена от дипломатката Я. Ондрашова (1975):

Местоимение	Падеж	Начална позиция		Всичко	Транзит	Крайва позиция		Всичко	Общо
		Тема	Рема			Тема	Рема		
ОНЪ	Именителен	214		214		1	9	10	
	Косвени	2		2			2	2	
Всичко		216		216		1	11	12	228
ТЪ	Именителен	72	37	109	10		3	3	
	Косвени	44	20	64	11	2	9	11	
Всичко		116	57	173	22	2	12	14	208
СЪ	Именителен	72	54	126	42	11	3	14	
	Косвени	40	98	138	42	23	17	40	
Всичко		112	152	264	84	34	20	54	402
Общо		444	209	653	106	37	43	80	838

предпождащото изречение) и тема, която се явява втора, трета или евен-туално друга по ред еднаква или варираща в поредицата от следващи едно след друго изречения и която би могла да се нарече паралелна, повтаряща се, а в някоя и постоянна. За преминаването на именителния падеж на показателното местоимение в анафорично и на анафоричното в третолично е важна именно тематичната позиция, а тук вече и разновидностите на самата тема. Най-силен, естествено, е тематичният акцент при първата или насрещната тема, силата му намалява силно при втората паралелна тема, още повече избледнява при по-нататъшното паралелно повторение на темата,¹² докато самата тема фактически се превърне в съставка на транзитната част на изречението. Тогава тя може да се десемантизира, в нашия случай в смисъл да премине окончателно и категорично показателното или анафорично местоимение в третолично (колкото се отнася до енклитичните падежни форми на третоличното местоимение, в това никога не се съмнява). В такава позиция третоличното местоимение във всички славянски езици може да се изпуска. Не е факултативна обаче и не може да бъде факултативна употребата на местоимението в позицията на тема, защото темата обикновено не се елидира. И така, ние можем да приемем първата тема, като позиция, в която се среща анафоричната употреба на местоименията: показателни, анафорични и третолични. В съвременния чешки език в тази позиция обикновено се употребява местоимението *ten* (характеризирано в граматиките като показателно или анафорично). В други случаи се употребява третоличното местоимение, а в специализирани случаи при ситуационно сочене — показателното местоимение *tento* или *tenhle*. Виждаме доста ярко функционално и формално, а следователно и семантично разграничение на местоименията. В съвременния български език обаче имаме противопоставяне само на третоличното местоимение ТОЙ и показателното ТОЗИ. В първа тематична или насрещна позиция обикновено подчертаното показателно местоимение (освен при ситуационно показване) не може да се употребява (макар че се срещат и такива употреби, осъждани от стилистиката). Употребява се само местоимението ТОЙ. Но в дадения случай, естествено, в българския език би трябвало да се говори не за третолична, а за анафорична употреба на третоличното местоимение. (Както е известно, обикновено говорим, обратно, за употреба на анафоричното местоимение като третолично.) Очевидно, в съвременния български език нямаме така ярко разграничение между анафорично и третолично местоимение, между анафорична и третолична употреба на местоименията, както в чешки. В същност, ако приложим преводния критерий към старобългарския език и превеждаме на съвременен български, във всички случаи на употреба на местоимението Тъ в позиция на начален подлог-тема в превода на съвременен български език ще имаме местоимението ТОЙ и от това ще можем да заключим, че и в старобългарски се касае за третолично местоимение.

Обратна е картината в старобългарския език. При местоимението Тъ ние обикновено говорим за показателна или анафорична функция¹³ и крайно

¹¹ П. Адамец, *Порядок слов в современном русском языке*, Прага 1966, 16.

¹² Б. Палек (цит. съч. 49) в този смисъл говори за анафорична прогресия или за анафорична верижна последователност. В третото звено на веригата той поставя вече третоличното местоимение. Вж. и Фр. Данеш (цит. съч.).

несмело и с много уговорки и за третолична функция. Ако излезем от актуалното членение на изречението и приемем, че при първа тематична употреба (на срещна на предходната рема) се касае за анафорична употреба на това местоимение, ще видим, че много от случаите на употребата му в старобългарските текстове са именно такива:

И наречеши има емоу исъ. Тъ во спсетъ люди... (Мат, 1, 21, 11); блажеи чистии срдцемъ іако Ти ва оузратъ (Мат, 5, 8); і се елисаветъ жжика твоѣ. І Та зачатъ сна въ старостъ своѣж (Ж, 1, 36).

Наред с това обаче ще трябва да констатираме, че случаите, в които се касае за третолична употреба (когато местоимението Тъ се явява в повторена или паралелна тема) са значително повече, отколкото се е смятало до сега:

БѢ АННА ПРОРОЧИЦА... 37. И ТА ВЪДОВА ДО ОСМИ ДЕСАТЪ И ЧЕТЫРЪ ЛѢТЪ ЪЖЕ НЕ ОХОЖДАШЕ... 38. І ТА ВЪ ТЪ ЧАСЪ ПРИСТАВЪШИ НСПОВѢДАШЕ СА (Л, 2, 38); А ИСХОДАШАА ИЗ ОУСТЪ. ОТЪ СРДЦА НСХОДАТЪ. І ТА СКВРЪНАТЪ ЧЛВКА (Мат, 15, 18); и редица други примери.

Както личи от някои от приведените примери, в евангелския текст твърде често, когато се говори за постоянно действащото лице Исус, се употребява местоимението тъ (в много случаи дори в нарушение на правилото, съгласно което би трябвало да се употреби местоимението онъ).

За превръщането на местоимението тъ в третолично говорят и случаите, когато то се употребява в позиция на тема, но не в именителен падеж, а в някой от косвените падежи (в съвременния български език остатъци от тези употреби представят формите *тях* и *тям*, включени в системата на третоличното местоимение, както и местоимението *теген*, в паментиците и някои диалекти и *тогов*):

... ѣви са инѣмъ образомъ. Іджшѣма на село. 13. І ТА ШЕДЪША ВЪЗВѢСТИСТЕ ПРОЧИМЪ. НН ТѢМА ЖЕ ВЪРЪ ІАСА (Мат, 16, 13); аште во висте вѣрж имали мосеови. Вѣрж бште іали н мѣнѣ. О мѣнѣ во тѣ пнса. 47. Аще ли Того кѣннгамъ вѣрѣ не емлете... (И, 5, 46—47); 35. І глсѣ выстѣ из овдака гла. Съ естѣ снѣ мой възлюбленн. того слочушаите (Л, 9, 35); І се гласѣ изъ облака гла. Съ естѣ снѣ мой възлюбленн онемѣже благоволихъ. Того послушаите (М, 17, 5);

Във връзка с всичко казано до тук за местоимението тъ бих искал да се спра на кратко върху идиоматичната употреба на местоимението онъ в старобългарските текстове, на която до сега е обръщано доста внимание и която в общи линии е достатъчно добре изяснена. Бих искал само да предложа по-просто правило за употребата му, тъй като определението, което дава за нея Курц, ми се вижда излишно усложнено и детайлизирано. Работата се състои просто в това, че в никой от случаите местоимението онъ (же) не може да се съотнесе с подлога на сказуемото, което се намира в непосредствено предхождащото изречение. Ако в непосредствено предхождащото изречение се споменавахе само подлогът, то подлогът в следващото изречение би могъл да се изрази, ако е в тема, с местоимението тъ. В дадените случаи обаче в непосредствено предхождащото изречение освен за подложното лице се говори и за още едно, и за да се избегне недоразуме-

¹³ К. Мирчев приема за третолично местоимение в старобългарския език местоимението ОНЪ (*Историческа граматика на българския език*, София 1963, 164).

нието, това второ лице се налага да бъде обозначено в следващата тема с местоимението *онъ*, защото местоимението тъ би сигнализирано подлога от предходното изречение: *Петръ рече емоу... онъ же рече...* (Мат, 14, 29); *молѣхъ и оученици него ... онъ же рече имъ...* (И, 4, 32).¹⁵

От казаното се вижда, в същност, че автоматизацията в употребата на тъ като третолично местоимение в старобългарския език е вече значително напреднала. Личи и една особеност, която успоредява старобългарския със съвременния руски език, в който нуждата от разграничаване на старата тема от новата се задоволява по аналогичен начин, като на мястото на нормалното в такива случаи третолично местоимение он в новата тема се употребява местоимението *тот*: *Яков Лукич повел гостя в горницу, неприметно мигнув Семену. Тот понял, вышел...* (Шол, IV, 117). Как то Алмазов позвал старшую дочь: — *Надя! Та вышла с готовностью...* (Пан, Яб, 149); *Надул он щеки, фыркнул... и сквозь смех что-то быстро говорит..., переводит мои слова друзьям. Те тоже рассмеялись...* (Шол, VIII, 54); *...девушка отложила в кучу таких же брусков, другую перебросила обратно парню. Тот снова напер грудью...* (Мал, Люди, 353); *Шер прижился у испанда, несмотря на то, что тот быстро добавил...* (Фед, VI, 12); *Персиков застал на крыльце неизвестного ему гражданина. Тот внимательно оглядел Персикова (Булг, Рок, 42); ...и стал выпрашивать Цветова подробно про каждого. Тот так же подробно рассказал...* (Гер, Дор. чел., 150); *Этот был совсем старый остяк... Ткнув в сторону сценариста, он о чем-то спросил Фому. Тот вынул трубку...* (Ник, В лод, 42).

От всичко казано до тук става ясно, че използвайки актуалното членение на изречението като критерий, ние можем вече съвсем точно да разграничаваме анафоричната от третоличната функция на местоименията. Установили определено, че местоимението тъ покрай анафоричната си функция има и третолична в старобългарски (употребите на *онъ* в тематична позиция трябва да бъдат определени като идиоматични), ние можем да добавим още една черта, която определя кирилometодиевския език като старобългарски, и то по-скоро от източен, отколкото от западен тип (срв. съществуващите и до днес в съвременния български литературен език, както и в диалектите форми: *тях, тям техен, тѳгов наред с именителните форми той, тя, то, те*).

СЪКРАЩЕНИЯ

Гер, Дор. чел — Герман Ю., Дорогой мой человек, Москва—Ленинград, 1965.

Мал, Люди — Малышкин Ал., Люди из захолустья — роман, Москва, 1953.

Ник, В лод — Никитин М., В лодке (Из „Сибирские повести“, Москва, 1964).

Пан, Яб — Панова В., Ясный берег, Ленинград, 1950.

Фед, VI — Федин К., Собрание сочинений, VI, Москва, 1960.

Шол, VI, VIII — Шолохов М., Собрание сочинений, VI, VIII, Москва, 1958, 1960.

¹⁴ Примерите са вземани от Маринското евангелие.

¹⁵ При преобладаващия брой от случаите в Маринското евангелие (над 200) местоимението *ОНЪ* в инициална тематична позиция е следвано от леко адверзативната частца *же*, която придава на тези случаи нюанс на противопоставяне (запазен в чешкия език и до днес при някои употреби на местоимението *он*).